

Gángó Gábor

AZ ÁLLAMTUDÓS EÖTVÖS: IDEIGLENES FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI VÁZLAT

Eötvös József úgy hozta létre máig eleven, klasszikus életművét, hogy eközben mindig kortársainak és pályatársainak ellenállásával, ellentétes akaratával kellett megküzdenie. Fiatalemberként a harmincas években és a negyvenesek elején drámáiban és korai prózai műveiben egy autonómabb irodalomfelfogásnak szerzett érvényt. E törekvése Bajza József, Toldy Ferenc és Vörösmarty Mihály másfajta irányával, írott kritikákban is megnyilvánuló rosszallásával találkozott. A negyvenes években a magyar politikai kultúra európaizálásában és modernizálásában hajtott végre, kollégái csapatának élén és közreműködésével, jelentős fordulatot, miközben a municipális irányzattal való szembenállása miatt közéleti és vármegyei népszerűtlenséggel kellett megbarátkoznia. Első minisztersége alatt felekezeti támadásoknak volt kitéve, emigrációjában a hazai közvélemény által rásütött gyávaságbélyeg égette. A kiegyezést előkészítő időszakban Deák Ferenc irányzata mellett szorult kisebbségbe, míg második hivatala idejében a függetlenségi ellenzék személyeskedő parlamenti harcmódotól akadályoztatva kellett végigvinnie minden idők egyik legjelentősebb tanügyi reformját.

Ha a bécsi fogalmazói állásra pályázó Eötvösről a harmincas évek közepén írott ügynykjelentésekben arról olvassuk, e huszonéves fiatalember milyen lelkiismeretes buzgalommal mélyedt el a magyar jogtudomány egyes részleteiben, akkor méltányoljuk döbbséggel azt a hivatástudatot, amellyel Eötvös egy számára is eredendően, természetes közegként adott másfajta politikai kultúra ellenáramában lényegében egymaga juttatta el a magyar államtudományt azokra a vizekre, amelyek már egy John Stuart Mill vagy egy Alexis de Tocqueville szellemi horizontján is feltűntek.

Eötvös teoretikus életműve minden tematikus és műfaji divergencia ellenére is egységes. Ennek az egységnek a szemléléséhez két alaptézisre kell tekintettel lennünk:

1) Az „erőszakos megoldások vagy föderalisztikus racionalizmus” ellentétpár mellett létezik más történeti modell is a XIX. század magyar mozgásterének megértéséhez.

2) A nemzetállami szuverenitás nem feltétlen önérték, öncél és a nemzeti történelem magától értetődő interpretációs sarkpontja. A tradicionális értelemben vett hadászati vagy pénzügyi önrendelkezés adott esetben szorult háttérbe (mint ahogy korunkban egyre inkább háttérbe is szorult) egy valóságosabb, az európai filozófiai hagyományban és politikai kultúrában valóságosan jelen is levő öncél: az egyes ember életminőségének javulása és képességeinek szabad kibontakoztatása mögött. Ez magában foglalja szellemi felvilágosodását és politikai participációját vagy legalább szabad kulturális fejlődését is.

Mit ért Eötvös országon és államon? Eötvös, ha Magyarországról beszél, akkor mindezekelőtt egy történeti, kulturális és közjogi tradíciókból összeálló organizmusra gondol. E szerveződés részben rendelkezik állami vonásokkal, részben nem. E feszültség gondolkodásában lényegében véve az 1723. évi *Pragmatica Sanctio* kettős s ily módon nem problémamentes értelmezésére vezethető vissza. Eötvös a *Pragmatica Sanctiót* egyfelől olyan ideális-normatív viszonyítási pontnak tekinti, amelynek alapján tiszta

perszonáluniós állapotra lehetséges legalább törekedni. Ebben az értelemben igenis dolgozik politikai szövegeiben a magyar államiság fogalmával. Másfelől a *Pragmatica Sanctio* (és az 1790: X. tc.) Eötvös számára játékszabály, amely lehetőséget ad arra, hogy a birodalom jövője alku- és döntési folyamatok szövedékeként váljon valóságossá. Fogjuk fel ezt racionális struktúráként, amely a maga módján a nemzeti érzést, a föderatív elképzeléseket és a többi olyan erőkként instrumentalizálja, amelyeknek optimális eredőjét megtalálni a birodalom államférfiúinak feladata. Ebben az értelemben, s még több más értelemben is, az állam fogalma Eötvös számára ismeretesen elsősorban az Osztrák Császárságot jelenti. Nemzetiségelméletét emez államalakulat problematikájából kiindulva dolgozta ki, míg államelméletének földrajzi szituálása sokkal bonyolultabb kérdés annál, mint ahogyan azt az irodalom kezelni szokta.

Milyen elvárásokat támaszthatunk egy lehetséges eötvösi államelmélettel általában mint elmélettel szemben? Bizonyos tematikusan egybefoglalható, valamely cél felé tartó reflexiók együttesét elméletnek nevezhetjük-e, vagy érvényesíteni kívánjuk, és ha igen, milyen mértékben, a koherenciára és a szigorúságra vonatkozó szempontjainkat?

Eötvös József államelméletéről mindmáig csak a szó első jelentésében beszéltek: az Eötvössel foglalkozók korábban általában a politika tényeitől többé-kevésbé elkülönítve szemlélt eötvösi eszmevilág birodalmában kalandoztak, vagy pedig, rezsimváltás után vagy arra aspirálva, Eötvös gondolataiból az éppen megfelelőket aktualizálták a maguk céljai szerint. Minden olyan törekvésünk, amellyel pontosabbá tesszük a magunk számára az eötvösi államelméletre vonatkozó kérdést, nagy tanulságokkal szolgálhat. Az eötvösi politikai gondolkodás végső értékeire való rákérdezés például arra az életprogramra, arra a kéziratos töredékekben fennmaradt belső viszonyítási pontra irányítja a figyelmet, amelyet kultúrtörténeti szintézisterv néven ismerünk, s amely a történelem és a politikum szférájának legfőbb értékeként az egyén szabadságát kívánta felmutatni.

Ha a személyes tudományos és életstratégiák összefüggésében kívánjuk láttatni ugyanezt az elméletet, akkor fel kell figyelniünk a fejlődés ívére. Ezt egyfelől a vizsgálódás horizontjának szimmetrikus változása jellemzi: Eötvös a magyar problematikából kiindulva jut el az összbirodalom jövőjének kérdéseire, majd az egész európai paradigmára tekint, hogy az URALKODÓ ESZMÉK mint tetőpont után későbbi röpirataiban ismét Össz-Ausztriával foglalkozzon, mielőtt újra belevetné magát a magyar ügyekbe. Másfelől, az államelméleti főműhöz vezető személyes fejlődéstörténet szűkebb, az emigrációs évekre kiterjedő rekonstrukciója ahhoz a felismeréshez kell hogy vezessen: az URALKODÓ ESZMÉK kötetei nem a „*lángész magasságaiban*” trónolnak (ahogy Szekfű Gyula írta róla a HÁROM NEMZEDÉK-ben, s akinek azóta sem mondott ellent senki), nem esnek ki a magyar XIX. század folyamataiból. Eötvös József emigrációs korszakának egyik fő tanulsága: az URALKODÓ ESZMÉK nem egy hazájától elfordult, gyökeretlen elme terméke, hanem szervesen fejlődik ki 1848 mozgalmainak nemzeti problematikájából.

Ha az eötvösi gondolkodást az elméletekre vonatkozó bizonyos formai kritériumokkal kívánjuk szembesíteni, akkor csupán két olyan területet, illetve művet találunk, amellyel szemben efféle igényekkel léphetünk fel. Az egyik az AUSZTRIA NEMZETISÉGEINEK EGYENJOGÚSÍTÁSÁRÓL ÉS A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című röpiratokban kimunkált, törvényekben, törvénytervezetekben politikai gyakorlattá válni kívánó nemzetiségelmélet, a másik pedig az URALKODÓ ESZMÉK két kötetében többé-kevésbé kidolgozott, ám semmiképp sem összedolgozott formában megjelentetett két, de inkább három önálló (!) munka, sajátos, jószerével összemérhetetlen kérdésfeltevésekkel és válaszokkal.

Ha Eötvösről, a nemzetiségi kérdés teoretikusáról beszélünk, akkor érdemeit két területen, téziseinek helyességétől függetlenül, feltétlenül el kell ismernünk. Egyfelől Eötvös a Habsburg Birodalom egyik legelső politikusa volt, aki nemcsak arra törekedett, hogy megoldási javaslatokat kínáljon a nemzetiségi konfliktusokra, hanem mindenekeelőtt arra, hogy *megértse* a nacionalizmust. Eötvös másik módszertani újítása abban áll, hogy nem a meghatározások útját választotta a fogalmi megközelítéshez, hanem, a modern eszmetörténet-írás nyelvhasználat-központú módszeréhez hasonlóan, a nemzetiségi mozgalmak okairól és céljairól tett kijelentések szolgálnak számára kiindulópontul.

Eötvös nemzetiségelmélete négy, egymással nem maradéktalanul összeegyeztethető tézis alakjában formalizálható.

Első alapvető meggyőződésének értelmében az egyes nemzetiségek érzelmi és törekvései általában véve kibékíthetetlen ellentétben állnak egymással, mivel mindegyikük kizárólagosságra és uralomra törekszik. Ez vég nélküli harchoz vezet, amely az egész európai civilizációt komoly veszéllyel fenyegeti. Eötvösnek ezt az első formuláját a következőkben az antagonizmus tézisének fogom nevezni.

A második alaptétel értelmében (ezt a szabad kulturális fejlődés tézisének nevezhetjük) minden nemzetiség valamennyi tagjának joga van az akadálytalan kulturális kibontakozáshoz. E meggyőződés válik politikai akarattá az 1848. évi népoktatási törvénytervezet eredeti változatában éppúgy, mint az 1865-ös A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című értekezésben vagy az 1868-as népoktatási törvényben.

Harmadrészt, már az 1849-es év vitái során kialakult Eötvösnek az a meggyőződése, hogy a történetileg létrejött, többé-kevésbé célszerűen működő struktúrák mindig elsőbbséget kell hogy élvezzenek azokkal az igényekkel szemben, amelyek észposztulátumok életbeléptetésére törekednek. A történeti jog bázisa mindig szilárdabban áll a természetjogra alapozott érvelésnél. Ezt az elvet, amely leglátványosabb formájában az EGYENJOGÚSÍTÁS... Palacký-vitája alapján rekonstruálható, történeti-jogi tézisnek nevezhetjük.

Végezetül éppen a fent említett meggyőzések kialakulásával egyidejűleg válik Eötvös számára kényszerítő erejűvé a követelmény, miszerint a Habsburg Birodalom egységét mindenáron meg kell őrizni. Az integritástézis 1849-től haláláig Eötvös József megingathatatlan politikai meggyőződése maradt.

Mint annyiszor a politikai gondolkodás történetében, ezúttal is gondolati konstrukció és politikai realitás összeütközésének lehetünk tanúi. Mindazonáltal Eötvös nem ama politikai filozófusok egyike, akiknek elmélete nem állja ki a gyakorlat próbáját. Eötvös ugyanis:

1) eleve számításba veszi elméletének kidolgozása során korának politikai realitáit, s ily módon az összeütközés elméletének első konfliktusává válik;

2) e konfliktus nem egy ideális vagy legalábbis meliorista-optimisztikus antropológia illúziójának összeütközése egy valóságosan korlátozott egyénekből álló társadalommal. Ellenkezőleg – az ember romboló, uralomra törő természetéről meggyőződő társadalomtudós adja fel elméletét egy *politikai illúzió* kedvéért. Ebből következik, hogy

3) e konfliktus nem a politikától való visszavonulás gesztusában oldódik fel, hanem a személyes életstratégiák és meggyőzések feláldozásában e politikai illúzió kedvéért.

E tézisek részletes vizsgálatára itt nincs lehetőségem, csupán a legfontosabb belső ellentmondásra szeretnék röviden utalni.

Az antagonizmustézis Eötvös legfőbb hozzájárulása a nacionalizmus elméletéhez. Ebből az elvből valóban következik kulturális és politikai aspirációk összekapcsolódá-

sa, s valóban következik, hogy a nemzetiségi küzdelmek csak a létező államok felbomlásával, erőszakos asszimilációval és végül a homogén nemzetállamok létrejöttével jutnak majd nyugvópontra. Eötvös éppen azért fogadja el 1850-ben a berendezkedő új abszolutizmust, mert a politikai lehetőségek beszűkülésében látja az egyetlen reményt arra, hogy a kulturális nacionalizmus politikai velejáróit elkerüljék vagy legalábbis kialakulásukat lelassítsák. A neoabszolutizmus kora politikai realitásait elfogadva elválasztja egymástól a kulturális és politikai nacionalizmust, és ezzel lényegében érvényteleníti antagonizmustézisének legfőbb következményét.

Eötvös, úgy tűnik, maga is tudatában volt annak, hogy ezzel le kell mondania legjelentősebb elméleti eredményéről. Az URALKODÓ ESZMÉK első kötete, amely szintén az emigrációs korszak terméke, ugyan még e belátást visszhangozza, ám az 1854-ben írott második kötet a nemzetiség eszméjét más megközelítésben, a szabadság és egyenlőség eszméivel együtt, a kereszténység közös történeti perspektívapontjából kívánja ábrázolni.

A legfőbb változtatást azonban Eötvös az 1865-ös A NEMZETISÉGI KÉRDÉS című tanulmányában hajtja végre. Itt a nyelvi nemzetiség fogalmának fenntartása mellett a nemzetiség egyfajta szociológiai-dinamikus felfogását vezeti be. Ezzel nyitva hagyja a lehetőségét az általa kívánatosnak tartott kettős identitásnak, melynek értelmében a nemzeti kisebbség valamely tagja úgy lehet lojális a többségi nemzetállamhoz, hogy eközben őrzi a maga különálló nemzeti-kulturális identitását.

Milyen értelemben beszélhetünk államelméletről az URALKODÓ ESZMÉK esetében?

A mű elsőként elkészült nagy egysége megoldási kísérlet az 1848 utáni Franciaország bajaira. E részek még az Eötvös 1849. tavaszi kopernikuszi eszmei fordulatát megelőző időkből való zárványokat is tartalmaznak. Helyhez és időhöz bevallottan kötött fejtegetések ezek, melyeknek értékét kontextuális, azaz eszmetörténeti módszerekkel szükséges feltárni. Eötvös fogadatlan prókátorként próbál beleszólni Guizot, Lamartine, Proudhon vagy Thiers politikai debattjaiba, elfecsérelt erőfeszítéseikhez képest gyér korabeli és korunkbeli franciaországi fogadattással. Az URALKODÓ ESZMÉK első kötete derekának szövegteste filozófiailag csupán némiképp kényszeredetten fogható fel valamiféle negatív elméletnek. Tekintheznék a népszuverenitás-doktrína empirikus alapozású kritikájának, amelynek értékelése jószerével kimerülne abban a sovány megállapításban, hogy csupán Benjamin Constant vonatkozó fejtegetései figyelembe nem vételének köszönheti létjogosultságát.

Az első kötet eleje és vége, a Bacon-fejezetek arról tanúskodnak, hogy Eötvös maga is belátja, ha igazán kérdései végére akar járni, akkor kénytelen szakítani a szigorúbb filozófiai vizsgálatoktól való idegenkedéssel, és érveinek formájára is figyelnie kell. Így talál rá Francis Bacon NOVUM ORGANUM-ának induktív rendszerére: az URALKODÓ ESZMÉK BEVEZETÉS-e a tudományos válságszituáció felismerésének dokumentuma, amely a reveláció lelkesedésével üdvözli a kiutat kínáló új – legalábbis Eötvös számára új – módszert. A hozzá fűzött terjedelmes jegyzet egyfajta utóirat, amely az újabb olvasmányok hatására sokat visszavon az induktív politikatudomány megbízhatóságáról vallott kijelentésekből, és mérsékeltebb hangnemet üt meg, mint a főszöveg Arisztotelész formális érvelésével szembeni, tulajdonképpen filozófiailag légtüres térbe irányzott polémiája. E rész filozófiai relevanciája tagadhatatlan: az 1848 utáni tanácsatlanság egyik gyökerére, a „Mit állítsunk a spekulatív filozófia helyébe?” kérdésre irányítja a figyelmet. Eötvös Bacon-interpretációja az induktív logikák reneszánszának idején időszerű problémát érintett, ám a jelenkort a kérdés kevésbé ragadhatja meg annak fényében, hogy immár többé-kevésbé bizonyítottan tekinthető a tulajdonkép-

peni, tehát nem véges és ismert elemű osztályokra alkalmazott indukció inherens fallibilitása. (S akkor még nem beszéltünk arról, miképpen lehetséges induktív gondolkodás olyan végtelenül bonyolult természeti képződmények, mint az emberi társadalmak esetében, s az embert ekkor is még csupán mint természeti lényt tekintettük.)

Eötvös államelméleti művének második kötete már Magyarországon, nyugodtabb körülmények között készült el. Azt hiszem, jobb filozófusként tartanak számon, ha csak ezzel a kötettel lépett volna a nyilvánosság elé. (De ő legalább annyira jó magyar is akart lenni – ennek bizonyítékául szánta a sietősen összeállított, magyarországi hazakerkezéséhez időzített első kötetet.)

A második kötetben Eötvös a klasszifikálhatóság irányában tesz kísérletet egy új államtudomány megeremtésére. A globális víziók dühöngő vulkánokról és észrevétlen épülő korallszigetekről nem metaforák, hanem világos utalások a német tudományosság számára, ahol is éppen 1851-ben adják ki rövidített változatban Georges Cuvier báró földtörténetét (*DISCOURS SUR LES RÉVOLUTIONS DE LA SURFACE DU GLOBE*), azét a természettudósét, akit Geoffroy Saint-Hilaire így szólított meg – Kantra is tekintve – annak idején: „*Jöjjön Ön Párizsba, vállalja el egy második Linnének, a természettörténet törvényhozójának szerepét.*” S ahogy Cuvier számára lehetségesnek látszott, hogy a természettörténet Newtonjává váljék, ugyanígy aspiráltak Eötvös és kortársai arra, hogy a társadalom tudományának és történetének a törvényhozói legyenek. Ennek értelmében Eötvös itt már nem normatív, a jobbításnak, csupán deskriptív, a feltérképezésen keresztül való megértésnek szándékával kezd a maga államtudományába. Eötvös személyén keresztül első ízben bocsátkozik a magyar filozófiai gondolkodás érdemi párbeszédbe a Nyugattal, mégpedig – és ez Nyíri Kristófnak és Oltványi Ambrusnak a nyolcvanas évek elején közzétett filológiai, stilisztikai és eszmetörténeti elemzései óta meg nem kérdőjelezett meggyőződése a szakirodalomnak – egy szerzője által német nyelven kigondolt és kéziratpapírra vetett, alapvetően német észjárású nagy munkában.

Kitüntetett pillanat ez, ám túlértékelnünk nem szabad: Eötvös a német, illetve tágabb értelemben véve a kontinentális filozófia e tétova korszakának legzavarodottabb éveiben, egyetlen alkalomra bukkan fel, hogy érintkezze a filozófia fő kérdéseivel, s a későbbiekben, pályája ívét szimmetrikusra formálva, leszáll ágában visszatér a szépirodalomhoz és a politikai publicisztikához.

Mindenekelőtt azért, mert Eötvös József pályája utolsó évtizedeiben is életcélján munkálkodott – azon, hogy meginduljon Magyarországon az a gazdasági-társadalmi modernizáció, ami 1867 után lényegében be is következett. Eötvös a kiegyezésben elért értelmének megvalósulását látta, s miután kiderültek a rendszer fogyatékoságai, a családottság és keserűség, a megváltozott politikai nyelvbe és modorba való beilleszkedés képtelensége nagymértékben hozzájárult 1871-ben bekövetkezett halálához.

A kiegyezés korának politikai elitje a legrövidebb időn belül elfordult Eötvös szellemi örökségétől, és ennek tudatában is volt. (Ez sajnos utódjára, Trefort Ágostonra is vonatkozik). A dualizmus időszakában jószerével csak a konzervatív kritika, Asbóth János vagy Grünwald Béla írásai tartották meg Eötvös műveit a nemzet emlékezetében. Jászi Oszkárnak és ellenfelének, a napjainkban messze érdemei alatt becsült Concha Győzőnek már a Monarchia utolsó éveiben azért kellett dolgozniuk, hogy bizonyítsák: Eötvös műve nem tisztelettel kerülgetett kövület a magyar társadalomtudományok számára, hanem olyan élő gondolkodó szava, akinek intelmeit nem minden tekintetben fogadta meg az utókor, s akinek eredményeit és tudósi korlátait – éppen a továbbhaladás elemi feltételeként – korántsem térképezte fel a maga teljességében.